

آسیب‌شناسی ترجمه «إن» مخففه در ترجمه‌های معروف قرآن کریم

فاطمه قربانی چروری*

چکیده

ترجمه قرآن کریم به عنوان کتاب هدایت انسان‌ها و عالی‌ترین کلام فصیح و بلیغ موجود همواره مورد توجه بوده است. این نمونه‌های عالی برای انتقال معانی از شیوه‌های مختلفی بهره‌جسته که یکی از آن‌ها به کارگیری «إن» مخففه در برخی آیات است که دارای معنای تأکید می‌باشد؛ از آن‌جا که ترجمه دقیق آیات قرآن مهم‌ترین راه دریافت صحیح مراد الهی است، ترجمه درست «إن» مخففه نیز به عنوان بخش کوچکی از این پهنه بی‌کران معنا، اهمیت می‌یابد. این پژوهش که به صورت توصیفی و به روش کتابخانه‌ای گردآوری شده است، در صدد است با آسیب‌شناسی ترجمه «إن» مخففه در ترجمه‌های معروف قرآن کریم، گامی هر چند کوچک در جهت حصول ترجمه مطلوب از این کتاب عظیم‌الشأن بردارد. در آیات و ترجمه‌های مورد نظر تنها در ۳۸ درصد موارد، ترجمه دقیق از «إن» مخففه صورت پذیرفته است که جای بسی تأمل دارد. به نظر می‌رسد جهت حصول ترجمه دقیق، نیاز است مترجمان محترم، با مراجعه به کتب نحوی و تفسیری، به معنای تأکیدی «إن» مخففه عنایت فرمایند. در نهایت نمودارهای ارزش‌یابی ترجمه‌ها ارائه شده است.

کلیدواژه‌ها: آسیب‌شناسی، ترجمه، «إن» مخففه.

* طلبه سطح ۳ مجتمع آموزش علوم اسلامی کوثر رشته تفسیر و علوم قرآن؛ (fghorbani5750@yahoo.com)

تاریخ دریافت: ۹۹/۲/۶، تاریخ پذیرش: ۹۹/۶/۲۵

۱. طرح مسأله

مترجمان قرآن کریم در راه گسترش فرهنگ قرآنی خدمات گسترده‌ای ارائه نموده‌اند؛ با این که ترجمه قرآن در طول تاریخ اسلام سیر تکاملی را پیموده، به اعتراف مترجمان، ترجمه نهایی و مطلوب تاکنون حاصل نشده است. برای رسیدن به ترجمه مطلوب، ادامه این سیر تکاملی ضروری به نظر می‌رسد که این مهم جز با نقد و آسیب‌شناسی ترجمه‌های پیشین امکان‌پذیر نمی‌باشد؛ شاید ترجمه حروف و الفاظ به ظاهر مهم به نظر نرسد اما باید دانست که اثرات معنایی آن‌ها گاهی در برداشت صحیح از آیاتی که بیان‌گر مسائل مهم فقهی و اعتقادی هستند، تعیین کننده است. «إن» مخففه که در ۲۴ آیه از آیات قرآن کریم به کار رفته، نشانگر تأکید کلام است و این اثر تأکیدی نباید از جانب مترجم مورد غفلت قرار گیرد. این پژوهش سعی دارد با آسیب‌شناسی ترجمه «إن» مخففه در ترجمه‌های معروف قرآن کریم، گامی هر چند کوچک در جهت حصول ترجمه مطلوب از این کتاب عظیم‌الشان بردارد. وجه انتخاب ۶ آیه از آیات مورد بحث، تنوع آیات از جهت نوع جملات و نواسخ و محدودیت تعداد صفحه‌ها می‌باشد؛ هم‌چنین ۱۵ ترجمه معروف و پر کاربرد انتخاب گردید.

«إن» که از حروف مشبّهه بالفعل است، اختصاص به جمله اسمیه دارد یعنی بر سر مبتدا و خبر در آمده، مبتدا را به عنوان اسم خود نصب و خبر را رفع می‌دهد و اثر معنایی آن تأکید جمله است. گاهی جایز است «إن» تخفیف یابد که در این صورت، «إن» مخففه نامیده می‌شود و عمل و دیگر خصوصیات آن تغییر می‌یابد. فایده معنایی «إن» مخففه تأکید و تقویت کلام است و ترجمه نادرست، آن را به سمت «إن» وصلیه هدایت می‌کند. معنای «إن» وصلیه به خلاف «إن» مخففه، بی‌اهمیتی و بی‌تأثیری ما بعد آن است. با این توصیف اهمیت ترجمه صحیح «إن» مخففه آشکار می‌گردد.

این تحقیق در صدد است با بررسی ترجمه‌های مختلف و کنکاش در کتب نحوی و تفاسیر بزرگ شیعه و اهل سنت به سوالات ذیل پاسخ دهد:

- ۱- «إن» مخففه در چند درصد از ترجمه‌های معروف قرآن کریم به صورت صحیح ترجمه شده و آسیب شناسی ترجمه آن چگونه است؟
- ۲- ترجمه دقیق و مطلوب آیات دارای «إن» مخففه چگونه است؟

۲. پیشینه

در دهه‌های اخیر پژوهش‌های گوناگونی در زمینه روش ترجمه قرآن کریم و نقد و آسیب شناسی ترجمه‌های موجود انجام شده است؛ از جمله: ۱- کتاب منطق ترجمه قرآن، محمد علی رضایی اصفهانی، مرکز ترجمه و نشرالمصطفی «ص»، ۱۳۹۱ش؛ این اثر شامل مبانی، قواعد، سبک‌ها و آسیب‌شناسی ترجمه قرآن و شرایط مترجمین می‌باشد. ۲- کتاب روش‌شناسی ترجمه قرآن کریم، سید محمد حسن جواهری انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۱ش؛ این کتاب مشتمل بر مهم‌ترین مباحث نظری و کاربردی حوزه ترجمه است که بر اساس مقتضیات زبان‌شناسی ترجمه طراحی شده و متن مقدس قرآن در آن محوریت یافته است. ۳- کتاب ترجمه‌های ممتاز قرآن در ترازوی نقد، محمد علی کوشا، انتشارات کتاب مبین، ۱۳۸۲ش؛ در این کتاب تعدادی از ترجمه‌های قرآن کریم مانند ترجمه‌های آقایان امامی، آیتی، فولادوند و...، نقد و بررسی شده است. ۴- آسیب‌شناسی ترجمه قرآن کریم در واژه و ساختار، پایان‌نامه آقای امیر مسعود صفری، دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۰ش؛ این پژوهش نیز به صورت عام و موضوعی به نقد تعدادی از ترجمه‌های قرآن کریم پراخته و آسیب‌های آن‌ها را در دو بخش واژگانی و ساختار- باذکر مثال- بررسی می‌نماید، سپس ترجمه مطلوب خود را از آیه مورد بحث ارائه می‌دهد. ۵- آسیب‌شناسی ترجمه‌های فارسی قرآن کریم و طبقه‌بندی نقدهای ارائه شده، محمدجعفر صدری، پژوهش و حوزه، شماره ۳۷؛ در این نوشتار آسیب‌های ترجمه‌های فارسی قرآن کریم در دو گروه اصلی طبقه‌بندی شده است: نخست آسیب‌هایی که به فهم زبان مبدأ برمی‌گردد و دوم اشکال‌هایی که ریشه در انعکاس مفاهیم فهم شده در غالب الفاظ زبان مقصد دارد. ۶- بررسی و نقد ترجمه‌های

موجود قرآن ۱ و ۲، عبدالحسین برهانیان، مجله مریبان، شماره ۲۱ و ش ۱۳۸۵، ۲۲؛ در این دو مقاله که تعدادی از ترجمه‌های فارسی قرآن را بررسی می‌نماید، نویسنده ابتدا هر مترجم را معرفی و سپس برخی اشکالات ترجمه وی را به صورت مصداقی بیان می‌کند. ۷- بررسی معانی مختلف حرف «لکن» و نقد ترجمه‌های فارسی آن در قرآن کریم، عیسی متقی‌زاده، سید علاء‌نقی‌زاده، مجله مطالعات قرآن و حدیث، شماره ش ۲، ۱۳۹۳؛ در این مقاله نخست معانی مختلف «لکن» بیان گردیده و در ادامه، نظرات مفسران نامی و ترجمه‌های برخی مترجمین در ذیل آیات مورد بحث به منظور ارائه ترجمه صحیح به چالش کشیده شده است. تحقیقاتی از این دست بسیارند لکن تحقیقی که صرفاً به آسیب‌شناسی ترجمه این مخففه پردازد یافت نشد، اما این پژوهش قصد دارد به صورت خاص به آسیب‌شناسی ترجمه «إن» مخففه در تعدادی از ترجمه‌های فارسی قرآن کریم پرداخته و با کمک کتب نحوی و تفسیری به ترجمه مطلوب دست یابد.

۳. مباحث نظری

حروف مشبّه بالفعل [۱] اختصاص به جملات اسمیه دارند؛ برسر مبتدا و خبر درآمده، مبتدا را به عنوان اسم خود، نصب و خبر را به عنوان خبر خود رفع می‌دهند. مانند قوله تعالی: «إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ» (ابراهیم، ۵۱). گاهی جایز است برخی حروف مشبّه بالفعل از جمله «إِنَّ»، مخفف شوند؛ اگر «إِنَّ» مخفف شود، یک نون آن حذف شده، دارای وضع ثانویه می‌شود که به لحاظ لفظ خفیف‌تر از اصل خود است زیرا «إِنَّ»، مشدد است؛ در این هنگام دیگر مختص جملات اسمیه نیست و بر جمله‌های فعلیه هم داخل می‌شود (ابن هشام، ۱۴۰۴ق، ۱؛ ۲۴؛ غلابینی، ۱۴۱۴ق، ۲، ۳۲۱؛ سامرایی، ۱۴۲۰ق، ۱، ۳۴۵).

بنابر نظر برخی نحویون، «إن» مخففه دارای خصوصیات اصل خود می‌باشد: نخست آن‌که فایده آن تأکید و تقویت کلام است؛ (سامرایی، ۱۴۲۰ق، ۱، ۳۴۸؛ حسینی شیرازی، ۱۴۲۸ق، ۱۹۸) دیگر این‌که به لحاظ اعراب و لفظ، اگر بر جمله اسمیه

داخل گردد، جایز است بر معنا، عمل و دیگر خصوصیات ماقبل تخفیف باقی بماند یا با حفظ معنا، ملغی از عمل شود؛ مانند قوله تعالی: «وَإِنْ كَلَّمَا جَمِيعًا لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ» (یس، ۳۲).

اما اگر بر جمله فعلیه درآید، لازم است فعل ما بعدش از افعال ناسخه [۲] باشد که در این صورت و جوباً ملغی از عمل و مهمل می‌شود و تنها مفید تأکید خواهد بود (ابن هشام، ۱۴۰۴ق، ۱، ۲۴؛ ابن عقیل، ۱۴۰۰ق، ۱، ۳۸۲؛ شرتونی، ۱۳۹۲ش، ۴، ۱۱۱؛ غلابینی، ۱۴۱۴ق، ۲، ۳۲۲؛ بدیع یعقوب، ۱۹۸۸م، ۱۵۶؛ حسن، بی تا، ۱، ۶۷۳؛ عساری، ۱۳۸۸ش، ۱، ۶۸). مانند قوله تعالی: «وَإِنْ يَكَادُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَيُزْلِقُونَكَ بِأَبْصَارِهِمْ» (قلم، ۵۱) و قوله تعالی: «وَإِنْ كُنْتَ مِنْ قَبْلِهِ لَمِنَ الْغَافِلِينَ» (یوسف، ۳).

زمانی که «إن» مخففه بر جمله اسمیه داخل شود و عمل نکند یا بر جمله فعلیه داخل شود، تشخیص آن از «إن» نافیه [۳] دشوار خواهد بود، از این رو جهت افتراق آن دو واجب است یک لام مفتوحه بر ما بعد «إن» مخففه درآید که به آن لام فارقه گویند (ابن عقیل، ۱۴۰۰ق، ۱، ۳۷۸؛ بدیع یعقوب، ۱۹۸۸م، ۵۶۵؛ حسن، بی تا، ۱، ۶۷۳؛ سامرای، ۱۴۲۰ق، ۱، ۳۴۳). فایده لام فارقه افزون بر افتراق «إن» مخففه از «إن» نافیه، تأکید نسبت و تخلیص زمان مضارع برای حال است (ابن هشام، ۱۴۰۴ق، ۱، ۲۳۱).

سامرای می نویسد: «فراء معتقد است که «إن» مخففه به معنای «قد» می‌باشد، با این تفاوت که «قد» مختص افعال است (سامرای، ۱۴۲۰ق، ۱، ۳۴۴). به نظر می‌رسد مقصود او صرفاً از جهت افاده تأکید است زیرا «قد» علاوه بر تأکید دارای معانی دیگری می‌باشد ولی «إن» مخففه، فقط دارای معنای تأکید است.

از طرفی با وجود آراء نحویون بر مهمل بودن «إن» مخففه، برخی از مفسران، ضمیر شأن مقدری را به عنوان اسم «إن» در نظر می‌گیرند (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ۲، ۸۱؛ طبرسی، ۱۳۷۷ش، ۱، ۴۲۱؛ فخرالدین رازی، ۱۴۲۰ق، ۱۴، ۱۸۷؛ شریف لاهیجی، ۱۳۷۳ش، ۳، ۶۹ و ۶۸). و... و نیز گاهی برخی دیگر، اسم محذوف برای آن در تقدیر می‌گیرند (سیوطی، ۱۴۱۶ق، ۱، ۵۵۶؛ ابن عاشور، ۱۹۸۴م، ۲۸، ۱۸۸؛ طباطبایی، ۱۳۷۴ش، ۱۹، ۲۶۵). از بیانات فوق یک قاعده کلی به دست می‌آید: این که هر جا «إن» عمل نکرده باشد

و بعد از آن لام مفتوحه در جملات اسمیه، بر خبر و در جملات فعلیه، بر یکی از معمول‌های فعل داخل شده باشد، باید حکم داد که «إن»، مخففه از مثقله و مفید تأکید است (صفایی، ۱۳۷۸ش، ۱، ۲۵۹).

۴. آسیب‌شناسی ترجمه

«إن»، مخففه در تعدادی از آیات قرآن کریم استعمال شده است که در این مجال به تحلیل تفسیری و آسیب‌شناسی ترجمه آن در برخی آیات می‌پردازیم:

۴-۱. سوره بقره آیه ۱۹۸

«لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِّن رَّبِّكُمْ فَإِذَا أَفَضْتُمْ مِّنْ عَرَفَاتٍ فَاذْكُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ وَاذْكُرُوهُ كَمَا هَدَيْتُمْ وَإِنْ كُنْتُمْ مِّن قَبْلِهِ لَمَنِ الضَّالِّينَ» (بقره، ۱۹۸).
 در این آیه شریفه: «إن»، مخففه از مثقله و وجوباً ملغی از عمل و لام، فارقه می‌باشد.
 (عکبری، ۱۴۱۹ق، ۱، ۵۲؛ صافی، ۱۴۱۸ق، ۱، ۵۲؛ درویش، ۱۴۱۵ق، ۱، ۲۹۷؛ دعاس، ۱۴۲۵ق، ۱، ۸۴).

۴-۱-۱. تحلیل تفسیری

شیخ طوسی معتقد است: «در قول خداوند که فرمود: «وَإِنْ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلِهِ لَمَنِ الضَّالِّينَ» معنی «إن»، مخففه از مثقله است، به دلالت دخول لام در ما بعدش و در این هنگام عمل نمی‌کند و جایز است بر اسم و فعل درآید» (طوسی، ۱۴۰۹ق، ۲، ۱۸۶).
 و جمعی دیگر از مفسران هم بر مخففه بودن «إن» در این آیه شریفه اتفاق دارند؛ (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ۱، ۲۷۴؛ طبرسی، ۱۳۷۷ش، ۱، ۱۱۲؛ ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸ق، ۳، ۱۲۶؛ اندلسی، ۱۴۲۰ق، ۲، ۲۹۹؛ قمی مشهدی، ۱۳۶۸ش، ۲، ۲۹۲؛ ابن عاشور، ۱۹۸۴م، ۲، ۲۷۳).

در تفسیر شریف لاهیجی در ذیل آیه شریفه آمده است: «شما ذکر خدای تعالی کنید و از یاد او غافل مباشید؛ «وَإِنْ كُنْتُمْ» یعنی «وانه کتتم»، زیرا که کلمه «إن» مخففه

از مثقله است به واسطه لام «لَمِنَ الضَّالِّينَ» که فارقت میان «إن» مخففه از مثقله و میان غیرآن، یعنی: و به درستی که شأن این است که بودید شما، «مِن قَبْلِهِ»، پیش از هدایت خدای تعالی شما را «لَمِنَ الضَّالِّينَ» هرآینه از جمله گمراهان و جاهلان». (شریف لاهیجی، ۱۳۷۳ش، ۱، ۱۸۶)

با این که طبق آراء نحوین، تشخیص «إن» مخففه مهمله از «إن» نافیه دشوار است و به این جهت لام فارقه بر سر خبر یا معمول فعل ما بعد «إن» می‌آید، مشاهده می‌شود مترجمین گرامی، «إن» مخففه را با «إن» وصلیه [ع] خلط نموده و (اگر چه) ترجمه نموده‌اند.

با توجه به تحلیل فوق درآیه شریفه مورد بحث، «إن»، مخففه از مثقله، مفید تأکید و لام، فارقه می‌باشد که آن هم معنای تأکید دارد؛ پس ترجمه صحیح این گونه است: و بی‌گمان شما پیش از این هر آینه از گمراهان بودید.

۴-۱-۲. جدول ترجمه‌ها و ارزش‌یابی آنها

مشاهده می‌شود که از میان ترجمه‌های مد نظر از این آیه شریفه، تعداد اندکی، ترجمه صحیح از «إن» مخففه ارائه داده‌اند.

۴-۲. سوره انعام آیه ۱۵۶

ارزشیابی ترجمه	ترجمه	مترجم
بدون ترجمه	در حالی که پیش از آن گمراه بوده‌اید.	آیتی
متفاوت	<u>گرچه</u> در گذشته از گمراهان بودید.	ارفع
بدون ترجمه	که شما را پس از آنکه به ضلالت (کفر) بودید به راه هدایت آورد.	الهی قمشه ای
ترجمه دقیق	و <u>همانا</u> شما پیش از این از گمراهان بودید.	انصاریان
متفاوت	و <u>گرچه</u> پیش از این، از گمراهان بوده‌اید، هدایت کرده است	پاینده
متفاوت	<u>اگر چه</u> پیش از آن از گمراهان بودید.	پور جوادی
ترجمه دقیق	و [شما] پیش از آن، قطعاً از گمراهان بودید.	رضایی
بدون ترجمه	که شما را که پیشتر از بی‌راهان بودید، فرا راه آورد.	فولادوند
ترجمه دقیق	و <u>هرآینه</u> پیش از آن هدایت و راهنمایی (یا پیش از آمدن پیغمبر اکرم) از گمراهان بودید	فیض الاسلام

بدون ترجمه	با آنکه پیش از آن از گمراهان بودید.	قرآنی(نور)
ترجمه دقیق	و بی‌گمان پیش از آن از گمراهان بودید.	گرمارودی
متفاوت	و اگر چه بودید از پیش از هدایت الهی هر آینه از گمراهان.	مصطفوی(روشن)
متفاوت	و اگر چه بودید پیش از آن همانا از گمراهان .	معزی
ترجمه دقیق	و قطعاً شما پیش از این، از گمراهان بودید.	مکارم
بدون ترجمه	این آیه فاقد ترجمه و دارای توضیح است.	نوبری

«أَنْ تَقُولُوا إِنَّمَا أُنزِلَ الْكِتَابُ عَلَيَّ طَائِفَتِينَ مِنْ قَبْلِنَا وَ إِن كُنَّا عَنْ دِرَاسَتِهِمْ لَغَافِلِينَ
(انعام، ۱۵۶).

در این آیه شریفه: «إِن»، مخففه از مثقله و وجوباً ملغی از عمل و لام، فارقه می‌باشد (عکبری، ۱۴۱۹ق، ۱، ۱۵۸؛ صافی، ۱۴۱۸ق، ۸، ۳۳۶؛ درویش، ۱۴۱۵ق، ۳، ۲۸۱؛ دعاس، ۱۴۲۵ق، ۱، ۳۴۶).

۴-۲-۱. تحلیل تفسیری

زمخشری ذیل آیه شریفه می‌نویسد: «در این آیه، «إِن»، مخففه از مثقله و لام ما بعد، فارقه بین آن و «إِن» نافیه است؛ اصل آن، «و إنه كنا عن دراستهم غافلین» می‌باشد که هاء، ضمیر شأن محذوف است» (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ۲، ۸۱). و جمعی دیگر از مفسران هم بر مخففه بودن «إِن» در این آیه شریفه اتفاق دارند؛ (طبرسی، ۱۳۷۷ش، ۱، ۴۲۱؛ فخرالدین رازی، ۱۴۲۰ق، ۱۴، ۱۸۷؛ سیوطی، محلی، ۱۴۱۶ق، ۱، ۱۵۲؛ کاشانی، ۱۳۳۶ش، ۳، ۴۹۳؛ شریف لاهیجی، ۱۳۷۳ش، ۱، ۸۴۸؛ گنابادی، ۱۴۰۸ق، ۲، ۱۶۵).

با توجه به تحلیل فوق، ترجمه صحیح این گونه است: بدون شک ما از خواندن آن‌ها هر آینه از بی‌خبران بودیم.

۴-۲-۲. جدول ترجمه‌ها و ارزش‌یابی آن‌ها

از میان ترجمه‌های بررسی شده تنها سه مورد به صورت دقیق، «إِن»، مخففه از مثقله را ترجمه نموده و بار معنایی آن‌را که تأکید است مورد توجه قرار داده‌اند و بقیه ترجمه‌ها متفاوت یا دور از واقعیت هستند.

۴-۳. سوره یونس آیه ۲۹

«فَكَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمُ إِن كُنَّا عَنْ عِبَادَتِكُمْ لَغْفِيلِينَ» (یونس، ۲۹).

ارزشیابی ترجمه	ترجمه	مترجم
بدون ترجمه	و ما از آموختن آنها غافل بوده‌ایم.	آیتی
بدون ترجمه	و ما از فرا گرفتن آن غافل ماندیم.	ارفع
بدون ترجمه	و ما از تعلیم درس (کتابهای الهی) آنان غافل و بی بهره ماندیم.	الهی قمشه ای
بدون ترجمه	و [چون به لغت ما نبود] از [یاد گرفتن] قرائت آنان و آموزششان بی خبر ماندیم. بدون ترجمه	انصاریان
متفاوت	و <u>گرچه</u> ما از خواندن آن غافل بوده‌ایم.	پاینده
بدون ترجمه	و ما از خواندن و آموختن آنها بی خبر بودیم.	پور جوادی
ترجمه دقیق	و <u>در واقع</u> ما از (مطالعه و) درس آنان غافل بودیم.	رضایی
بدون ترجمه	و ما از آموختن آنان بی خبر بودیم.	فولادوند
بدون ترجمه	و ما از خواندن ایشان آگاه نبودیم.	فیض الاسلام
بدون ترجمه	و ما از علوم آنان بی خبر بوده‌ایم.	قرائتی (نور)
ترجمه دقیق	و <u>به راستی</u> ما از خواندن (و بحث و بررسی) آنان ناآگاه بودیم.	گرمارودی
متفاوت	<u>اگر چه</u> هستیم ما از ممارست آنان کتاب را غفلت کنندگان.	مصطفوی (روشن)
بدون ترجمه	و بودیم از درس گرفتنشان بی خبران.	معزی
بدون ترجمه	و ما از بحث و بررسی آنها بی خبر بودیم.	مکارم
ترجمه دقیق	<u>در حقیقت</u> ما از خواندن تورات و انجیل غافل بوده‌ایم.	نوبری

در این آیه شریفه: «إن»، مخففه از مثقله و وجوباً ملغی از عمل و لام، فارقه می‌باشد (صافی، ۱۴۱۸ق، ۱۱، ۱۱۵؛ درویش، ۱۴۱۵ق، ۴، ۲۴۰؛ دعاس، ۱۴۲۵ق، ۲، ۲۵).

۴-۳-۱. تحلیل تفسیری

در جوامع‌الجماع ذیل آیه شریفه آمده است: «در این جا، «إن»، مخففه از مثقله و لام، فارقه می‌باشد» (طبرسی، ۱۳۷۷ش، ۲، ۱۰۹) و جمعی از دیگر مفسران هم بر این باورند (طوسی، ۱۴۰۹ق، ۵، ۳۶۹؛ زمخشری، ۱۴۰۷ق، ۲، ۳۴۴؛ سیوطی/محلی، ۱۴۱۶ق،

۱، ۲۱۵؛ شریف لاهیجی، ۱۳۷۳ش، ۲، ۳۵۷؛ حقی بروسوی، بی تا، ۴، ۴۲؛ آلوسی، ۱۴۱۵ق، ۶، ۱۰۳؛ طنطاوی، بی تا، ۷، ۶۲).

مکارم شیرازی معتقد است: «در این آیه «إن»، به اصطلاح مخففه از ثقیله است و برای تاکید می‌باشد و معنی جمله این است: «أَنَا كُنَّا عَنْ عِبَادَتِكُمْ لِعَافِلِينَ» یعنی ما به طور مسلم از عبادت شما غافل بودیم» (مکارم، ۱۳۷۴ش، ۸، ۲۷۲).
با توجه به تحلیل فوق، ترجمه صحیح این گونه است: بی‌گمان ما از عبادت شما هر آینه از غفلت‌کنندگان بودیم.

۴-۳-۲. جدول ترجمه‌ها و ارزش‌یابی آن‌ها

آن‌گونه که مشاهده می‌شود در این آیه مبارکه نیز جز تعدادی، سایر مترجمین به بار معنایی «إن» مخففه عنایت نداشته‌اند.

۴-۴. سوره طه آیه ۶۳

مترجم	ترجمه	ارزشیابی ترجمه
آینی	که ما از پرستش شما هرگز آگاه نبوده‌ایم.	بدون ترجمه
ارفع	که ما به هیچ وجه از عبادات شما آگاه نبودیم.	نزدیک به دقیق
الهی قمشه ای	که ما از پرستش شما غافل بودیم.	بدون ترجمه
انصاریان	که ما یقیناً از پرستش شما نسبت به خود بی‌خبر بودیم.	ترجمه دقیق
پاینده	که ما از عبادتتان غافل بوده‌ایم.	بدون ترجمه
پور جوادی	که ما از عبادت شما بی‌خبر بودیم.	بدون ترجمه
رضایی	که قطعاً ما از پرستش شما غافل بودیم.	ترجمه دقیق
فولادوند	به راستی ما از عبادت شما بی‌خبر بودیم.	ترجمه دقیق
فیض الاسلام	ما از عبادت و پرستش (در دنیا) آگاه نبودیم.	بدون ترجمه
قرائتی (نور)	به راستی ما از پرستش شما بی‌خبر بودیم.	ترجمه دقیق
گرمارودی	بی‌گمان از پرستش شما بی‌خبر بودیم.	ترجمه دقیق
مصطفوی (روشن)	بتحقیق بودیم ما از عبادت کردن شما هر آینه غفلت‌کنندگان.	ترجمه دقیق
معزی	که بودیم از پرستش شما بی‌خبران.	بدون ترجمه
مکارم	اگر ما از عبادت شما غافل بودیم!	متفاوت
نوبری	در حقیقت از عبادت شما ما غافل بوده‌ایم.	ترجمه دقیق

«قَالُوا إِنَّ هَٰذَا نِ لَسَاحِرَانِ يُرِيدَانِ أَنْ يُخْرِجَاكُمْ مِنْ أَرْضِكُمْ بِسِحْرِهِمَا وَيَذْهَبَا بِطَرِيقَتِكُمُ الْمُثَلَّى» (طه، ۶۳)

در این آیه شریفه: «إن»، مخففه از مثقله، جوازا ملغی از عمل و لام، فارقه می‌باشد (صافی، ۱۴۱۸ق، ۱۶، ۳۸۵؛ درویش، ۱۴۱۵ق، ۶، ۲۰۷؛ دعاس، ۱۴۲۵ق، ۲، ۲۶۳).

۴-۴-۱. تحلیل تفسیری

در تفسیرالمیزان ذیل آیه شریفه مکتوب است: «جمله «إِنَّ هَٰذَا نِ لَسَاحِرَانِ» در قرائت معروف به کسر همزه و سکون نون، مخفف از «إِنَّ» مشبیه به فعل قرائت شده و کلمه مذکور به خاطر همین که مخفف شده از عمل ملغی گشته و نصب به اسم و رفع به خبر نداده است» (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ۱۴، ۱۷۷) و برخی دیگر از مفسران بنا معتقدند: در «إِنَّ هَٰذَا نِ لَسَاحِرَانِ» به قرائت حفص از عاصم به تخفیف دو نون، «إن»، مخففه از مثقله و لام فارقه می‌باشد (طبری، ۱۴۱۲ق، ۱۶، ۱۳۶؛ طوسی، ۱۴۰۹ق، ۷، ۱۸۳؛ زمخشری، ۱۴۰۷ق، ۳، ۷۲؛ طبرسی، ۱۳۷۷ش، ۲، ۴۲۶؛ فخرالدین رازی، ۱۴۲۰ق، ۲۲، ۶۶؛ کاشانی، ۱۳۳۶ش، ۵، ۴۷۹) و... با توجه به تحلیل فوق، ترجمه صحیح این گونه است: قطعاً این دو (موسی و هارون) هرآینه جادوگرند.

۴-۴-۲. جدول ترجمه‌ها و ارزش‌یابی آن‌ها

همان‌گونه که مشاهده می‌شود در این آیه مبارکه، تعداد بیشتری از مترجمین گرامی به بار معنایی «إن» مخففه عنایت داشته‌اند.

مترجم	ترجمه	ارزشیابی ترجمه
آیتی	این دو جادوگرانی هستند	بدون ترجمه
ارفع	موسی و هارون دو جادوگرند	بدون ترجمه
الهی قمشه ای	این دو تن (موسی و هارون) دو ساحرند	بدون ترجمه
انصاریان	مسلماناً این دو نفر جادوگرند	ترجمه دقیق
پاینده	اینان دو جادوگرند	بدون ترجمه

پور جوادی	به یقین این دو تن جادوگرند	ترجمه دقیق
رضایی	مسلماً این دو، ساحرانی هستند	ترجمه دقیق
فولادوند	قطعاً این دو تن ساحرند	ترجمه دقیق
فیض الاسلام	محققاً این هر دو (موسی و هارون) جادوگرند	ترجمه دقیق
قرائتی (نور)	همانا این دو (موسی و هارون) قطعاً جادوگرند	ترجمه دقیق
گرمارودی	بی‌گمان این دو جادوگرند	ترجمه دقیق
مصطفوی (روشن)	این دو نفر ساحر هستند	بدون ترجمه
معزی	همانا اینان دو جادوگرند	ترجمه دقیق
مکارم	این دو (نفر) مسلماً ساحرند	بدون ترجمه
نوبری	البته اینها دو ساحرند	ترجمه دقیق

۴-۵. سوره قصص آیه ۱۰

«وَأَصْبَحَ فُؤَادُ أَمِّ مُوسَىٰ فَارِغًا إِنْ كَادَتْ لَتُبْدِي بِهِ لَوْلَا أَنْ رَبَّنَا عَلَيَّ قَلْبَهَا لَتَكُونَنَّ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ» (قصص، ۱۰)

در این آیه شریفه: «إِنْ»، مخففه از مثقله و وجوباً ملغی از عمل و لام، فارقه می‌باشد (صافی، ۱۴۱۸ق، ۲۰، ۲۲۶؛ درویش، ۱۴۱۵ق، ۷، ۲۸۳؛ دعاس، ۱۴۲۵ق، ۲، ۴۲۲).

۴-۵-۱. تحلیل تفسیری

علامه طباطبایی معتقد است: «در قول خداوند، «إِنْ كَادَتْ لَتُبْدِي بِهِ لَوْلَا» إلخ، «إِنْ» مخففه از مثقله است، یعنی: همانا نزدیک بود که وی پرده از راز برداشته و سر موسی را فاش سازد» (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ۱۶، ۱۲). البته، اندلسی و تنی چند از دیگر مفسران هم معتقدند که در آیه شریفه، «إِنْ»، مخففه از مثقله و لام فارقه می‌باشد (اندلسی، ۱۴۲۰ق، ۸، ۲۸۹؛ سیوطی / محلی، ۱۴۱۶ق، ۱، ۳۸۹؛ شریف لاهیجی، ۱۳۷۳ش، ۳، ۴۵۷؛ آلوسی، ۱۴۱۵ق، ۱۰، ۲۵۹؛ سبزواری، ۱۴۲۴ق، ۵، ۲۶۹؛ طنطاوی، بی تا، ۱۰، ۳۸۲).
با توجه به بررسی‌های فوق ترجمه صحیح آیه این‌گونه می‌شود: قطعاً نزدیک بود هرآینه آن راز را افشا کند.

۴-۵-۲ جدول ترجمه‌ها و ارزش‌یابی آن‌ها

آن‌گونه که مشاهده می‌شود در این آیه، تنها چهار ترجمه دقیق از «إن» مخففه صورت گرفته است.

مترجم	ترجمه	ارزشیابی ترجمه
آیتی	نزدیک بود که آن راز را فاش سازد.	بدون ترجمه
ارفع	نزدیک بود راز دلش را آشکار سازد.	بدون ترجمه
الهی قمشه ای	نزدیک بود راز درونش را آشکار سازد.	بدون ترجمه
انصاریان	به درستی که نزدیک بود آن [حادثه پنهانی] را فاش کند.	ترجمه دقیق
پاینده	نزدیک بود [قصد] او را آشکار کند.	بدون ترجمه
پور جوادی	احتمال داشت آن راز را افشا کند.	بدون ترجمه
رضایی	قطعاً نزدیک بود آن (راز) را افشا کند.	ترجمه دقیق
فولادوند	چیزی نمانده بود که آن [راز] را افشا کند.	بدون ترجمه
فیض الاسلام	نزدیک بود (از بسیاری اضطراب و نگرانی) خیر موسی را آشکار کند.	بدون ترجمه
قرائتی (نور)	همانا نزدیک بود که (به واسطه جزع و فزع) آن (راز) را افشا کند.	ترجمه دقیق
گرمارودی	به راستی نزدیک بود که آن (راز) را فاش کند.	ترجمه دقیق
مصطفوی (روشن)	و نزدیک بود که آشکار کند آنرا.	بدون ترجمه
معزی	نزدیک بود فاش سازدش.	بدون ترجمه
مکارم	نزدیک بود مطلب را افشا کند!	بدون ترجمه
نوبری	نزدیک بود که راز درونش را آشکار سازد.	بدون ترجمه

۴-۶. سوره جمعه آیه ۲

«هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِّنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِن قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ» (جمعه، ۲).

در این آیه شریفه: «إن»، مخففه از مثقله و وجوباً ملغی از عمل و لام، فارقه می‌باشد. (درویش، ۱۴۱۵ق، ۱۰، ۹۰؛ دعاس، ۱۴۲۵ق، ۲، ۳۴۱).

۴-۶-۱. تحلیل تفسیری

برخی از مفسران معتقدند: در «وَإِنْ كَانُوا»: «إِنْ»، مخفّفه از مثقله و وجوباً ملغی از عمل و لام، فارقه می‌باشد و تقدیر کلام «كانوا في ضلال لا ضلال اعظم منه.» است، یعنی آن‌ها در گمراهی بودند که گمراهی بزرگ‌تر از آن نیست (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ۴، ۵۳۰؛ طبرسی، ۱۳۷۷ش، ۴، ۲۹۰) و تعدادی دیگر ضمن اتفاق بر این که «إِنْ»، مخفّفه از مثقله و مهمله و لام، فارقه می‌باشد، تقدیر کلام را «و إنهم كانوا من قبل مجيئه لفي ضلال مبين»، یعنی: و قطعاً آن‌ها قبل از آمدنش هرآینه در گمراهی آشکار بودند، در نظر می‌گیرند. (سیوطی/محلّی، ۱۴۱۶ق، ۱، ۵۵۶؛ ابن عاشور، ۱۹۸۴م، ۲۸، ۱۸۸؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ۱۹، ۲۶۵).

با عنایت به تحلیل فوق، «إِنْ»، مهمله است و بر افعال ناقصه داخل شده و یک لام هم بر معمول فعل ناقص درآمده، پس: «إِنْ»، مخفّفه از مثقله و لام، فارقه می‌باشد؛ که هر دو مفید تأکید هستند لذا ترجمه صحیح چنین است: و بی گمان پیش از آن هر آینه در گمراهی آشکار بودند.

۴-۶-۲. جدول ترجمه‌ها و ارزشیابی آن‌ها

مشاهده می‌شود در این آیه نیز، اشکالاتی در ترجمه دقیق از «إِنْ» مخفّفه وجود دارد.

مترجم	ترجمه	ارزشیابی ترجمه
آیتی	اگر چه پیش از آن در گمراهی آشکار بودند.	متفاوت
ارفع	هر چند قبل از آن، در گمراهی آشکاری بودند.	متفاوت
الهی قمشه‌ای	و همانا پیش از این همه در ورطه جهالت و گمراهی آشکار بودند.	ترجمه دقیق
انصاریان	و آنان به یقین پیش از این در گمراهی آشکاری بودند.	ترجمه دقیق
پابنده	و گرچه از پیش در ضلالی نمایان بوده‌اند.	متفاوت
پور جوادی	اگر چه پیش از آن در گمراهی آشکار بودند.	متفاوت
رضایی	در حالی که قطعاً پیش از [آن] در گمراهی آشکاری بودند.	ترجمه دقیق
فولادوند	و [آنان] قطعاً پیش از آن در گمراهی آشکاری بودند.	ترجمه دقیق

فیض الاسلام	و <u>مَحَقَّقًا</u> آن مردم پیش از این (پیش از مبعوث شدن آن حضرت) در گمراهی آشکار بودند.	ترجمه دقیق
قرائتی (نور)	این آیه ترجمه نشده است.	
گرمارودی	و <u>به راستی</u> پیش از آن در گمراهی آشکاری بودند.	ترجمه دقیق
مصطفوی (روشن)	<u>اگر چه</u> بودند از پیش از آن در گمراهی آشکار.	متفاوت
معزی	<u>اگر چه</u> بودند پیش از آن همانا در گمراهی آشکار.	متفاوت
مکارم	<u>هر چند</u> پیش از آن در گمراهی آشکاری بودند!	متفاوت
نوبری	و <u>در حقیقت</u> مردم قبل از او به طور ظاهر و آشکار در ضلالت بودند.	ترجمه دقیق

۵. نتیجه گیری

از رهگذر تحلیل و بررسی موضوع آسیب‌شناسی ترجمه «إن» مخفّفه نتایج ذیل حاصل گشت:

۱- «إن» مخفّفه که در تعدادی از آیات قرآن (۲۴ آیه مبارکه) به کار رفته است، همان «إن» مشبّه بالفعل است که جوازاً یک نون آن حذف شده و تخفیف یافته است اما معنای تأکیدی خود را حفظ می‌نماید.

۲- هر جا «إن» عمل نکرده باشد و بعد از آن لام مفتوحه در جملات اسمیه، بر خبر و در جملات فعلیه، بر یکی از معمول‌های فعل داخل شده باشد، باید حکم داد که «إن»، مخفّفه از مثقله و مفید تأکید است.

۳- لام فارقة که نشانه و وجه افتراق «إن» مخفّفه از «إن» نافیه است نیز دارای معنای تأکید می‌باشد.

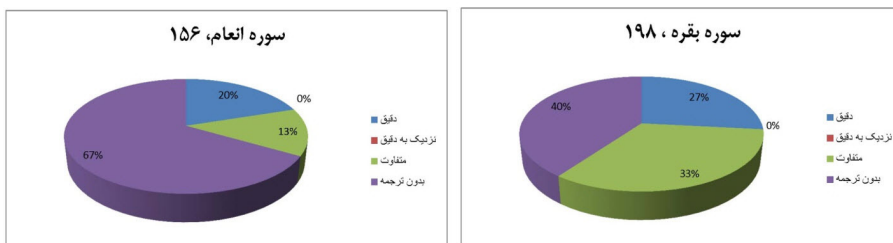
۴- در موارد خاص اگر تشخیص «إن» مخفّفه از «إن» نافیه به واسطه قرائن دیگری حاصل شود و روشن باشد که متکلم قصد اثبات محتوای کلام را دارد، در این صورت، وجود لام فارقة ضرورتی ندارد.

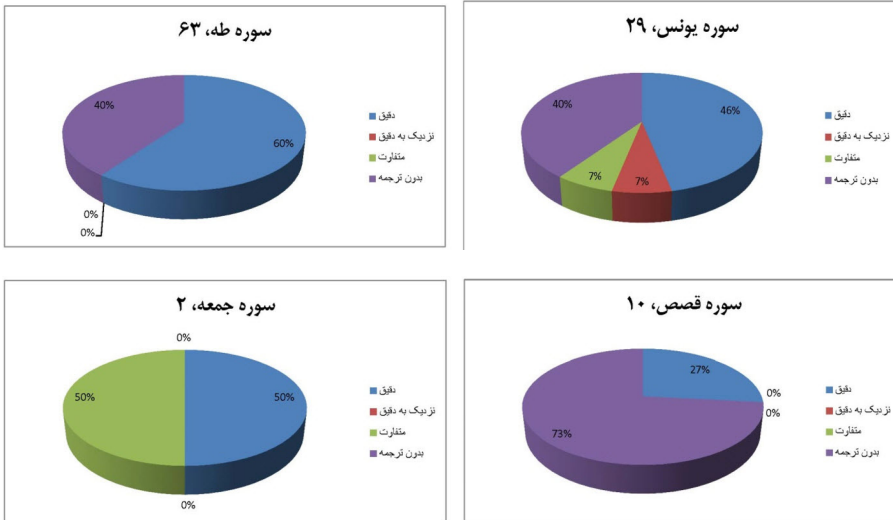
۵- طبق آراء نحویون، عدم تشخیص «إن» مخفّفه از «إن» نافیه محتمل است؛ ولی مشاهده شد مترجمان گرامی اغلب «إن» مخفّفه را در معنای «إن» وصلیه (اگر چه)

- ترجمه نموده اند و یا هیچ اثر معنایی برای آن در نظر نگرفته اند.
- ۶- «إن» مخففه برسر جملات اسمیه جوازا و بر سر جملات فعلیه (اغلب افعال ناقصه) و جوباً مهمله و ملغی از عمل است. با این وجود، برخی از مفسران برای آن اسم محذوف در تقدیر گرفته اند.
- ۷- در این پژوهش روشن شد که در آیات و ترجمه‌های مورد نظر تنها در ۳۸ درصد موارد، ترجمه دقیق از «إن» مخففه صورت پذیرفته است که جای بسی تأمل دارد.
- ۸- به نظر می‌رسد از میان تفاسیر مشهور شیعی: جوامع الجامع، تبيان، شریف لاهیجی و تا حدودی المیزان و از میان تفاسیر معروف اهل سنت: کشاف، التحریر و التنویر، روح المعانی، البحر المحیط و مفاتیح الغیب، بیشتر به وجه ادبی و نحوی آیات پرداخته اند.
- ۹- از میان ترجمه‌هایی که مورد بررسی واقع شد، ضمن قدردانی از مترجمان محترم، آقایان: رضایی و گرمارودی به صورت خاص در ترجمه «إن» مخففه، دقت بیشتری مبذول داشته‌اند.
- ۱۰- به نظر می‌رسد جهت حصول ترجمه دقیق، مترجمان نباید به فهم اولیه خود از آیات بسنده کنند بلکه لازم است به کتب نحوی و تفسیری مراجعه نموده و با دقت در معنای تأکیدی «إن» مخففه، اقدام به ترجمه آیات نمایند.

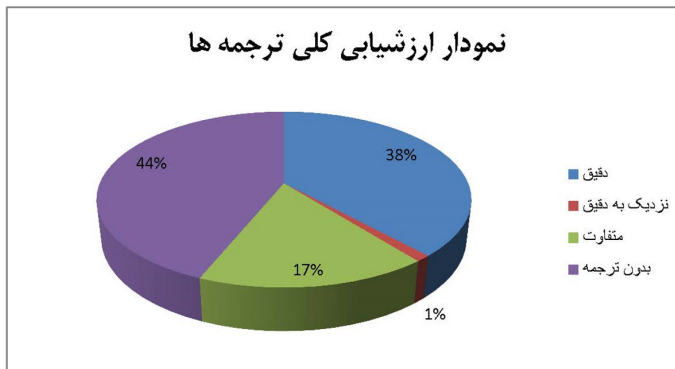
۶. پیوست

۱-۶. نمودارهای ارزشیابی ترجمه تک تک آیات

۲-۶. نمودار ارزشیابی کلی ترجمه‌ها

۷. پی‌نوشت

[۱] إن- أن- كأن- لیت- لکن- لعلّ

[۲] کان و اخواتها، ظنّ و اخواتها، کاد و اخواتها

[۳] إن نافییه به معنای (ما) و مفید نفی است.

[۴] إن وصلیه، از ادات شرط است که بعد از (واو) قرار می‌گیرد و نیاز به جواب

شرط ندارد.

منابع

۱. قرآن کریم
۲. آیتی، عبدالمحمد، (۱۳۷۴ش)، ترجمه قرآن (آیتی)، چاپ چهارم، سروش، تهران.
۳. ابوالفتوح رازی، حسین بن علی، (۱۴۰۸ق)، روض الجنان وروح الجنان فی تفسیرالقرآن، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد.
۴. ارفع، سید کاظم، (۱۳۸۱ش)، ترجمه قرآن (ارفع)، چاپ اول، مؤسسه تحقیقاتی و انتشاراتی فیض کاشانی، تهران.
۵. الهی قمشه‌ای، مهدی، (۱۳۸۰ش)، ترجمه قرآن (الهی قمشه‌ای)، چاپ دوم، انتشارات فاطمه‌الزهراء، قم.
۶. انصاریان، حسین، (۱۳۸۳ش)، ترجمه قرآن (انصاریان)، چاپ اول، اسوه، قم.
۷. پاینده، ابوالقاسم، (۱۳۷۵ش)، ترجمه قرآن (پاینده)، چاپ پنجم، جاویدان، تهران.
۸. پورجوادی، کاظم، (۱۴۱۴ق)، ترجمه قرآن (پورجوادی)، چاپ اول، بنیاد دایره المعارف اسلامی، تهران.
۹. رضایی اصفهانی، محمدعلی وهمکاران، (۱۳۸۳ش)، ترجمه قرآن (رضایی)، چاپ اول، مؤسسه تحقیقاتی فرهنگی دارالذکر، قم.
۱۰. شریف لاهیجی، محمدبن علی، (۱۳۷۳ش)، تفسیر شریف لاهیجی، تحقیق میرجلال‌الدین حسینی ارموی، چاپ اول، دفتر نشر داد، تهران.
۱۱. صفایی بوشهری، غلامعلی، (۱۳۸۷ش)، ترجمه و شرح مغنی‌الأدیب، چاپ هشتم، قدس، قم.
۱۲. عصارى، محمد رضا، (۱۳۸۸ش)، مفاهیم علم نحو (۲)، چاپ اول، جامعه المصطفی العالمیه، قم.
۱۳. فولادوند، محمد مهدی، (۱۴۱۵ق)، ترجمه قرآن (فولادوند)، چاپ اول، دارالقرآن الکریم، تهران.
۱۴. فیض‌الاسلام، سید علی نقی، (۱۳۷۸ش)، ترجمه و تفسیر قرآن عظیم، چاپ اول، فقیه، تهران.

۱۵. قرائتی، محسن، (۱۳۸۳ش)، تفسیر نور، چاپ یازدهم، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، تهران.
۱۶. کاشانی، ملافتح الله، (۱۳۳۶ش)، منهج الصادقین فی الزام المخالفین، چاپ اول، کتاب‌فروشی محمدحسن علمی، تهران.
۱۷. گرمارودی، سید علی، (۱۳۸۴ش)، ترجمه قرآن (گرمارودی)، چاپ دوم، قدیانی، تهران.
۱۸. مصطفوی، حسن، (۱۳۸۰ش)، تفسیر روشن، چاپ اول، مرکز نشر کتاب، تهران.
۱۹. معزی، محمد کاظم، (۱۳۷۲ش)، ترجمه قرآن (معزی)، چاپ اول، اسوه، قم.
۲۰. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۳ش)، ترجمه قرآن (مکارم)، چاپ دوم، دار القرآن الکریم، قم.
۲۱. _____، (۱۳۷۴ش)، تفسیر نمونه، چاپ اول، دارالکتب الاسلامیه، تهران.
۲۲. صادق نوبری، (۱۳۹۴ق)، عبد المجید، ترجمه قرآن (نوبری)، چاپ اول، سازمان چاپ و انتشارات اقبال، تهران.

منابع عربی

۱. آلوسی، سید محمود، (۱۴۱۵ق)، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، چاپ اول، دارالکتب العلمیه، بیروت.
۲. ابن عاشور، محمد بن طاهر، (۱۹۸۴م) التحریر والتنویر، چاپ اول، دارالتونسیه للنشر، تونس.
۳. ابن عقیل، بهاء‌الدین عبدالله، (۱۴۰۰ق)، شرح ابن عقیل علی الفیه ابن مالک، چاپ اول، دارالتراث، مصر.
۴. ابن هشام انصاری، (۱۴۰۴ق)، جمال‌الدین عبدالله، مغنی اللیب عن کتب الاعاریب، چاپ اول، انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، قم.
۵. اندلسی، ابو حیان محمد بن یوسف، البحر المحیط فی التفسیر، دارالفکر، ۱۴۲۰ ق، بیروت.
۶. بدیع یعقوب، امیل، (۱۹۸۸م)، موسوعه الصرف و النحو و الإعراب، چاپ اول، دارالعلم،

بیروت.

۷. حسن، عباس، بی تا، النحوالوافی، چاپ سوم، دارالمعارف، مصر.

۸. حسینی شیرازی، صادق، (۱۴۲۸ق) شرح صمدیه، چاپ اول، دارالانصار، قم.

۹. حقی بروسوی، اسماعیل، (۱۴۰۵ق)، روح البیان فی تفسیر القرآن، چاپ اول، دارالفکر،

بیروت.

۱۰. درویش، محیی الدین، (۱۴۱۵ق)، اعراب القرآن و بیان، چاپ چهارم، دارالارشاد،

سوریه.

۱۱. دعاس، قاسم حمیدان، (۱۴۲۵ق)، اعراب القرآن الکریم، چاپ اول، دارالمنیر و دار

الفارابی، دمشق.

۱۲. رازی، ابو عبدالله محمد بن عمر فخرالدین، (۱۴۲۰ق)، مفاتیح الغیب، چاپ سوم،

داراحیاء التراث العربی، بیروت.

۱۳. زمخشری، محمود، (۱۴۰۷ق)، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، چاپ سوم،

دارالکتب العربی، بیروت

۱۴. سامرای، فاضل صالح، (۱۴۲۰ق)، معانی النحو، چاپ اول، دارالفکر، عمان.

۱۵. سبزواری نجفی، محمد بن حبیب الله، (۱۴۲۴ق)، الجدید فی تفسیر القرآن المجید،

چاپ اول، دارالعلوم، بیروت.

۱۶. سیوطی، جلال الدین و محلی، جلال الدین، (۱۴۱۶ق)، تفسیر جلالین، چاپ اول،

النور للمطبوعات، بیروت.

۱۷. شرتونی، رشید، (۱۳۹۲ش)، مبادئ العربیه (۴)، تنظیم حمید محمدی، چاپ ششم،

هاجر، قم.

۱۸. صافی، محمود بن عبدالرحیم، (۱۴۱۸ق)، الجدول فی اعراب القرآن، چاپ چهارم،

دارالرشید، دمشق.

۱۹. طباطبایی، سید محمد حسین، (۱۴۱۷ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، چاپ پنجم، دفتر

انتشارات اسلامی جامعه‌ی مدرسین حوزه علمیه قم، قم.

۲۰. طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۷ش)، تفسیر جوامع الجامع، چاپ اول، انتشارات

- دانشگاه تهران و مدیریت حوزه علمیه قم، تهران.
۲۱. طبری، ابوجعفر محمدبن جریر، (۱۴۱۲ق)، جامع البیان فی تفسیر القرآن، چاپ اول، دارالمعرفه، بیروت.
۲۲. طنطاوی، سیدمحمد، (بی تا)، التفسیر الوسیط للقرآن الکریم، چاپ اول، دارنهضه مصر، قاهره.
۲۳. طوسی، محمدبن حسن، (۱۴۰۹ق)، التبیان فی تفسیر القرآن، تحقیق احمد قصیر عاملی، چاپ اول، دارالحیاء التراث العربی، بیروت.
۲۴. عکبری، عبدالله بن حسین، (۱۴۱۹ق)، التبیان فی اعراب القرآن، چاپ اول، بیت الافکار الدولیه، اردن.
۲۵. غلابینی، مصطفی، (۱۴۱۴ق)، جامع الدروس العربیه، چاپ اول، منشورات المکتبه العصریه، بیروت.
۲۶. قمی مشهدی، محمدبن محمدرضا، (۱۳۶۸ش) کنزالدقائق و بحر الغرائب، چاپ اول، سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، تهران.
۲۷. گنابادی سلطان محمد، (۱۴۰۸ق)، تفسیر بیان السعاده فی مقامات العبادۀ، چاپ دوم، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، بیروت.